

Den tidiga kooperationen

Kooperativa Förbundet bildades 1899 och var redan från början politiskt obundet, liksom idag. Det kom dock snart att förknippas med arbetarrörelsen och konsumentkooperationen sågs länge som dess tredje ben vid sidan av fackföreningsrörelsen och socialdemokratin. Men vid själva grundandet var en minoritet av ombuden socialdemokrater. Något fler var liberaler och fyra av ombuden var konservativa. Kooperativa idéer var på frammarsch och sedan en tid tillbaka hade både konsument- och producentkooperativ verkat i Sverige på olika sätt.

Redan under vikingatiden fanns kooperativa system som kallades "felag". Man utrustade ett skepp tillsammans, plundrade tillsammans och delade på bytet – eller på förlusterna om tåget misslyckades. "Felag" kunde också handla om andra former av kompanjonskap.

I de medeltida landskapslagarna kan vi läsa noggranna beskrivningar av hur till exempel "lagkvarnar" fick eller inte fick anläggas. Dessa ägdes gemensamt av bönder till skillnad från krono- och tullkvarnar, eller skattekvarnar vilka i regel ägdes av en ensam bonde.

På landsbygden fungerade byalagen under århundraden som kooperativ där man tillsammans beslutade om gemensamma saker som allmänningar, vägar och fiskevatten. De traditionella byalagen försvann i och med skiftesreformer som sprängde byarna, men man hittade andra samarbetsformer.

Sockenmagasinen

De äldsta föreningarna i Folkrörelsearkivets bestånd är sockenmagasinskassorna som bildades i mitten av 1700-talet och var formellt verksamma i ungefär 200 år. I sockenmagasinen förvarade bönderna spannmål och utsäde för att användas under nödår. Man kunde vid behov låna ur magasinen mot ränta. Ofta användes ränteöverskottet till att bekosta fattigvård, skola och andra gemensamma utgifter.

Senare utvecklades magasinsskassorna till penningfonder och ur dem uppstod dels de kooperativa jordbrukskassorna, dels de lokala sparbankerna. Samarbeten fortsatte dock i lantbruksföreningar.

Under 1800-talets senare del gick ofta bönder ihop för att göra gemensamma inköp av till exempel foder och gödsel och på så sätt få ner priserna. Dessa föreningar var föregångare till den stora organisation som idag heter Lantmännen och ägs gemensamt av 17 000 lantbrukare. Från början rörde det sig mest om konsumtion men snart inbegreps även produktion då man började förädla sina jordbruksvaror i gemensamma anläggningar som mejerier, brännerier och slakterier.

Kappen i Örsundsbro

I Örsundsbro öppnade 1850 Sveriges första kooperativa butik, i folkmun kallad Kappen. Det var efter initiativ av landshövding Robert von Kraemer, själv med sommarresidens i trakten, som den kom till. Lagunda och Hagunda Häraders Varuanskaffnings Aktie-Bolag var det officiella namnet. Det var en kombination av konsument- och producentkooperativ; organiserad byteshandel i stor skala, kan man säga.

Handelsmuseet Kappen i Örsundsbro. Här låg Sveriges första kooperativa butik, öppnad 1850. Foto: Lagunda Hembygdsförening.

Bakgrunden till bolagets tillkomst var en blandning av skördarnas utfall, städernas handelsmonopol och lokalbefolkningens traditioner med (illegal) frihandel. Trots att Örsundsbro låg inom tre mil från både Enköping och Uppsala hade man sedan århundraden tillbaka bedrivit byteshandel. På höstarna kom skärgårdsskutor från Roslagen dit och man bytte till sig saltad fisk, en tunna strömming mot en tunna säd. Vintertid drog foror upp till Bergslagen där man bytte till sig järnvaror mot spannmål.

En bit in på 1800-talet hade frihandeln stramats åt, samtidigt som Bergslagen var på tillbakagång då järnhanteringen inte längre kunde konkurrera med England. Där kunde man inte längre köpa sin mat i samma utsträckning utan folk var tvungna att odla själva.

Missväxt följt av överflöd

Åren 1844-1845 slog skördarna fel och fattigdomen bredde ut sig. Många svalt och bönder blev skuldsatta. När de följande åren istället gav mycket goda skördar, blev det i sig ett problem. Det blev svårt att avsätta spannmålen och särskilt när bönder fort ville bli kvitt sina skulder, dumpades priserna. Rospiggarna kunde nu kräva två eller tre tunnor säd för en tunna fisk. Det var i detta skede von Kraemer agerade.

Sverige hade 1848 fått en aktiebolagslag. Om man bildade ett bolag och gjorde stora inköp gemensamt, kunde man dels få ner priserna, dels få bättre eller åtminstone jämnare betalt för spannmålen. Det var inte tillåtet att bedriva öppen handelsbod, så endast aktieägare kunde komma ifråga. För att få med sig så många som möjligt, blev lösningen att erbjuda mindre andelar av aktier.

En tillfällig succé

En aktie i bolaget kostade 20 kronor men det räckte med en åttiondels aktie för att kunna vara med. På så sätt kunde även torpare, backstugusittare och soldater inkluderas. Kungörelser om bolaget spreds i kyrkorna. Prästerna var ju också bönder så de satt i samma båt. Bolaget blev en succé. Första året tecknade sig 113 personer för andelar och det ökade följande år.

Ett genombrott kom 1853 när 132 nya medlemmar tillkom. Det året omsatte bolaget

32 000 riksdaler och man inköpte 425 tunnor saltad fisk, 692 tunnor kalk, 500 tunnor salt, 132 tunnor tjära, 188 000 spikar, 124 liar och 64 plogar, bara för att nämna något. År 1856 inköptes en ångbåt för 23 000 riksdaler. Då kunde man fästa stora pråmar efter den och frakta varor smidigt. Allt såg ljust ut, men tyvärr skulle det inte vara så länge.

Nedgången

Att bolaget inte blev långlivat berodde på flera saker. Krimkriget var en orsak. Spannmålspriserna steg och det blev högkonjunktur för bönderna. Ett brännvinsbränneri startades som förbrukade närmare 3 000 tunnor råg årligen. Det gav stor vinst och man glömde bort bolaget i yran.

Ångbåten och förbindelsen med huvudstaden hade även en baksida. Folk åkte med den till Stockholm och gjorde sina inköp där. Lojalitet är A och O för kooperativa rörelser. Omsättningen sjönk på några få år till bottennoteringen 2 700 riksdaler 1860. En ny föreståndare lyfte verksamheten men sedan kom näringsfrihetsreformen 1864 och konkurrerande handelsbodas öppnades.

Kappen hade öppet bara en dag i veckan, då man kunde hämta beställda varor. Dagliga inköp gjordes i någon av de två andra butikerna. Genom att bredda sortimentet lyckades man hålla liv i rörelsen under 1870-talet men mot slutet gick det inte längre och verksamheten lades ner 1881. Idag finns handelsmuseet Kappen i Örsundsbro, i ett likadant magasin och på samma plats i hamnen som den första boden. Det drivs av Lagunda hembygdsförening och har öppet sommartid.

Producentkooperativ

Andra tidiga exempel på producentkooperativ är diknings- och sjösänkningsföretag som bönder gick ihop om för att utöka den odlingsbara marken. Avelsföreningar och djurförsäkringsföreningar är andra former av samarbeten som syftade till att minska den enskilda medlemmens ekonomiska börda och risk med djurhållningen. När jordbruksmaskinerna blev avancerade och dyra, var det även vanligt att man ägde dem gemensamt och lät dem vandra mellan gårdarna.

Tröskning med lokomobil som dragkraft u å. Foto: Tierp Företagarförening.

I slutet av 1800-talet började biodlare gå samman. Uppsala Biodlareförening grundades redan 1888, senare tillkom andra runt om i Uppland och ett länsförbund bildades 1917.

Tidig konsumentkooperation

Redan 1867 bildades Uppsala Arbetares Konsumtionsförening. Initiativtagare var typografen A. V. Lindberg, skrothandlaren F. E. Björk och den originelle skomakarmästaren S. A. Hägg, senare ihågkommen för sin positiva inställning till fackföreningar. En butik öppnades i oktober 1868 i Björks fastighet vid Vaksalagatan 12. Omkring 100 medlemmar hade tecknat andelar om sammanlagt 800 kronor. Dock uppstod motsättningar och butiken drabbades av svårigheter redan följande år. I mars 1871 upplöstes föreningen.

I länet tillkom i mitten av 1870-talet Alunda socken handels AB och Östhammar-Börstils hushållsförenings AB. Båda dessa kooperativ upphörde också efter några år.

Ringrörelsen

Ett märkligt fenomen som uppstod på 1880-talet var den s. k. Ringrörelsen, vilken räknas till den liberala arbetarrörelse som föregick den socialistiska. Det var "Brännvinskungen" L.O. Smith som låg bakom den. Förutom föreningen "Avsky krogen!", vars syfte var att folk istället för att gå på krogen skulle köpa sprit i parti av

honom och dricka hemma, pläderade han också för en kooperativ rörelse.

"Arbetarnes ring" skulle träffa avtal med handlare att lämna rabatter vid kontant betalning. Även arbetarbanker och självhjälpsföreningar ingick i planerna. Ringrörelsen drog fram som en löpeld över Sverige under 1883 och ett par år framåt. I Uppsala hade man runt 400 medlemmar. En fest i Kronparken i juli 1884 lockade 5 000-6 000 besökare.

Då anbuden från handlarna var få, beslöt föreningen att starta en kooperativ affär. Man hyrde en lokal vid hörnet Kungsgatan-Smedsgränd och medlemmarna turades om att stå bakom disken. Affären gick dock dåligt och likviderades efter ett halvår. Sommaren 1885 avsomnade också ringen.

Ringrörelsen nådde även Enköping och Alunda men verksamheterna där torde ha avstannat redan på planeringsstadiet.

Nya tag med ny lag

År 1895 kom lagen om ekonomiska föreningar. Tidigare hade alla kooperativa försök vilat (och fallit) på aktiebolagsformen. Även om ett aktiebolag kan drivas som ett kooperativ, är dess grundidé att satsat kapital ska förräntas och delas ut till aktieägarna. En fungerande konsumentkooperation bygger på att överskottet förvaltas som gemensamt föreningskapital – eller blir till återbäring på gjorda köp.

I länet var Dannemora Konsumtionsförening först, bildad 1898. Den gick dock med förlust och upplöstes efter ett par år. Ett nytt försök gjordes 1907 men det blev också kortlivat. Bättre gick det för Fanna Handelsförening i Enköping som startade 1899. Den gick visserligen i konkurs 1911 men startade genast på nytt under namnet Fanna nya handelsförening.

Denna förening slogs 1923 ihop med Enköpings Kooperativa Handelsförening, bildad 1910, under namnet Konsum Enköping. Idag ingår det i Coop Östra. Oavsett namn rör det sig om obruten konsumentkooperation i Enköping sedan 1800-talet.

1900-talets första år

Uppsala arbetares konsumtionsförening "2.0" bildades 1900, alltså med samma namn som den förening som lades ned 1871. Vid det konstituerande mötet i mars talade KF:s dåvarande sekreterare G. H. von Koch och framhöll att föreningens livsprincip måste förbli kontantförsäljning och kontantinköp. Detta tycks ha fungerat till en början.

Första butiken öppnades i juli på Drottninggatan 12. Omsättningen ökade hastigt och 1905 öppnades en filial i Kungsängen och 1908 en till i Eriksdal samt ett bageri på Svartbäcksgatan 22. Trots en omsättning

i stigande redovisades en förlust detta år. Orsaken var främst att man inte tillämpat kontantsystemet utan lämnat varor på kredit.

Under storstrejken 1909 fick man svårt att kräva in utestående fordringar och man lämnade även ut varor till självkostnadspris i vissa fall. Från åren 1910-1915 finns ingen information om föreningen. Men verksamheten fortsatte därefter fram till 1919, dock med en så omfattande kredithandel att det blev ohållbart och man tvingades upphöra.

Vidare utveckling

Två år senare bildade fackföreningsmannen Otto Ottander ett samköpslag i eget namn med stöd av Uppsala stad. Det blev snabbt en alltför stor rörelse för en privatperson att ansvara för och 1923 gick man in under KF:s paraply och bildade Konsum Uppsala.

Redan tidigare hade två kooperativa matlag bildats i Uppsala som blev tämligen varaktiga. Kooperativa föreningen Ambrosia, 1904-1951, som vände sig till studenter, och Linnéa, 1907, som utvecklades till en restaurang och 1948 uppgick i Konsum Uppsala.

På flera andra håll i länet bildades under 1900-talets första år olika kooperativa föreningar. Många var verksamma endast en kort tid, till exempel Tierps södra konsumtionsförening som grundades 1906

Tierps södra konsumtionsförenings butik i Gryttjom 1906-1910. Foto: FAC.

men gjordes om till aktiebolag 1910 och sedan övertogs av en privatperson. Andra etablerade sig och kan sägas finnas kvar i någon form inom Coop än i våra dagar. Öregrund, 1904, Grillby, 1905, Marma, 1906, är sådana exempel. På 1910-talet och framåt fortsatte utvecklingen.

Kooperativa kvinnogillen

Den kooperativa kvinnogillesrörelsen kom att få stor betydelse för den framväxande konsumentkooperationen. I början hade de emellertid inte så mycket att säga till om och rörelsen kom på många håll av sig, för att ta fart igen först på 1920- och 1930-talet. Det var KF-pionjären Martin Sundell som insåg att kooperationen behövde kvinnorna för att lyckas. Kvinnorna stod för inköpen till hushållen och deras varukännedom var viktig för att butikernas utbud skulle hålla god kvalitet.

Han startade det första kvinnogillet i Eskilstuna 1906 och året efter tillkom fler, bland annat ett i Upplandsbodarna. Samma år bildade han och hustrun Ester det Kooperativa Kvinnogillesförbundet. Sekreterare där var Agnes Jonsson som kom att bli dess stora agitator, som själv grundade 200 gillen runt om i landet. I Enköping bildades ett 1908, detta kom att bli livaktigt och fanns kvar så länge gillena var verksamma.

Skutskär

Från Bodarnes Kooperativa Kvinnogille har vi endast en fana i våra samlingar. Det finns ingen information om vad de ägnade sig åt. Utifrån fanan vet vi bara att gillet stiftades 2 november 1907 och att fanan invigdes 25 april 1908. Det enda vi i övrigt vet är att de, tillsammans med gillet i Ytterharnäs (bildat 1909) var med och startade kvinnogillet i Skutskär 1928, vilket de även uppgick i tio år senare.

I Upplandsbodarna fanns konsumtionsföreningen "Allians" (1906) och i Ytterharnäs "Framtid" (1907). Båda gick 1926 upp i Konsum Skutskär, vilket i våra dagar hör till Coop Mitt. I mars 2026 avvecklas dock Konsum i Skutskär efter 120 år.

Vi känner till att gillet i Ytterharnäs bildades 1909 genom att det återbildades 1924. De hade då ett saldo på 51 kr 82 öre sparat i Konsumtionsföreningen Framtid och 12 kr 75

öre i en kooperativ mjölkförening, vilket de fick tillbaka. Gilllets tidigare verksamhet hade tydligen upphört efter bara några år.

Diskriminering

En stor anledning till att de kooperativa kvinnogillena fick en så trög start var att de inte fick något vidare stöd från konsumentföreningarna. Dessa var i regel helt dominerade av män. Principen en medlem, en röst, som är central för KF, innebar vid denna tid en man, en röst. Kvinnorna var diskriminerade här på samma sätt som i samhället i stort. Ändå förväntades de verka för konsumentkooperationen. De skulle värva nya kunder till Konsumbutikerna, förutom att själva utgöra en lojal kundbas.

I gillena fick kvinnorna lära sig föreningsliv och utveckla sina kunskaper inom varukännedom. Men de ägnade sig åt annat också. Nykterhet, politik och inte minst frågan om kvinnlig rösträtt var högaktuella ämnen för dagen. Detta ogillades av männen i konsumentföreningarna. De skulle ägna sig åt kooperationen enbart, inte åt kvinnofrågor. När en del kvinnor, med sina expertkunskaper, klagade över kvaliteten på varorna i någon Konsumbutik, kunde stämningen rent av bli hätsk. Kvinnogillena reducerades till supporterklubbar i detta första skede och många tappade helt enkelt modet.

Enköping

Det fanns undantag och Enköpings Kooperativa Kvinnogille är ett sådant. Det grundades vid ett möte i december 1908 arrangerat av Fanna Handelsförening och Enköpings Arbetarekommun och med Agnes Jonsson som ordförande. Till första ordförande i gillet utsågs Mathilda Johansson som var med i Arbetarekommunen.

Av protokollen från gillet framgår att kvinnorna i Enköping var inkluderade på ett sätt som inte var vanligt på andra håll. Kanske inte så konstigt då Mathilda Johansson även beklädde posten som Arbetarekommunens ordförande en tid 1910-1911.

Det är tydligt att kvinnorna i gillet var politiskt medvetna och aktiva. Gilllet var en självklar del av arbetarrörelsen i Enköping. I handlingarna framkommer ett nära samarbete med dess olika grenar. På ett möte i januari 1909

Fanna Handelsförening, Enköping, u. å. Foto: Uppsala Konsumtionsförening.

diskuteras nykterhetssaken och mötet avslutas med sjungande av Internationalen.

En viss självständighet gentemot Kvinnogillesförbundet kan också skönjas. Vid insamlingar och kampanjer vägs noggrant nyttan av dem innan beslut tas. Man köper hellre andelar i Folkets Hus-föreningen än prenumererar på tidningen Kooperatören, den finns ju ändå i butiken i Fanna. Tidningen Morgonbris, som från 1909 blev ett organ för S-kvinnorna, prenumererar man däremot på, 10 ex i månaden att dela ut till hugna läsare.

Samarbeten

Redan 1909 deltar gillet i Första maj-tåget. Året efter inbjuds styrelsen till ett möte med Fanna Handelsförenings styrelse. När Enköpings Kooperativa Handelsförening tillkommer, hålls regelbundna möten där alla tre föreningar deltar. Kontakter knyts också med andra gillen, bland annat i Sala och Västerås. Elin Pettersson, som kom att bli mångårig ordförande, utses till kongressombud. Under dessa år har gillet konstant ungefär 30 medlemmar som träffas för möten två gånger i månaden.

Det är inte otänkbart att den omständigheten, att det fanns två konsumentföreningar i Enköping, hade betydelse för gillet starka ställning här. Männen i respektive förening var nog angelägna om att behålla kvinnornas stöd, då det tillförde så mycket. Hursomhelst är det tydligt att inga konflikter förekom och att kvinnogillet i Enköping ägnade sig åt mer än bara Kooperationen.

Aktiviteter

Gillet anordnar basarer, fester, gökaftnar och paketauktioner. Sommartid hyrs karamellståndet i Folkets Park. Allt detta ger klirr i kassan. År 1914 deltar gillet i ett opinionsmöte om Amaltheamännens frigivande. 1916 hålls en kurs i dyrtidshushållning som lockar 100 personer. Året efter köps andelar för 50 kronor i Kooperativa Syfabriken Linnéa i Stockholm.

I årsberättelsen för 1918 står att de inte gjort något alls på grund av "de bistra tiderna". Men 1919 ordnas två familjefester och två basarer. Den första basaren hålls tillsammans med logen Ariel av Nykterhetsorden Verdandi, den andra även med Enköpings Vänsterkommun.

Till saken hör att gilletts första ordförande, Mathilda Johansson, ingick i vänsterkommunen då.

Gillet existerade till 1969, då alla kvinnogillen ombildades till konsumentgillen och männen släpptes in. Året innan hade KF ändrat stadgarna och öppnat för personligt medlemskap, istället för ett medlemskap per hushåll, vilket gett kvinnor brett tillträde till konsumentföreningarna. I mitten av 1980-talet hade gillena spelat ut sin roll, då kommuner börjat med konsumentvägledning och även Konsumentverket etablerats sedan en tid.

Svenska hem

Det är på sin plats att säga något om Kvinnornas Andelsförening Svenska hem också. Den bildades 1905 i Stockholm och blev sin tids största konsumentförening med fem butiker och drygt 3 300 medlemmar. Föreningen styrdes helt av kvinnor och alla butiker hade kvinnliga föreståndare. TV-serien "Fröken Frimans krig" handlar om detta.

Konceptet var att erbjuda goda varor till rimliga priser och kunderna fick återbäring på sina inköp. Det var ett förverkligande av KF:s egen ambition. Här var det nog den totala manliga dominansen i konsumentföreningarna som drev på den utvecklingen. Svenska hem blev populärt men efter att NK öppnat sitt stora varuhus med delikatessavdelning minskade lönsamheten. När Konsumentföreningen Stockholm bildats 1916

genom sammanslagningar av mindre föreningar, uppgick även Svenska hem i den.

Uppsala

I våra rullor kan vi se att det fanns ett Svenska hem i Uppsala också, fast senare, 1925-1942. Tyvärr har vi inga handlingar från dem och bara knapphändiga uppgifter. Vi vet i stort sett bara att de gick i likvidation 1942. Vi känner inte till några personer som var med. I en Konsumhistorik nämns att endast kvinnor ingick i styrelsen, liksom hos föregångaren. Där står också att Svenska hem i Uppsala valde att låta sig upplösas istället för som de gjort i Stockholm, uppgå i stadens konsumentförening.

Orsaken till det kan ha varit rent ideologisk. Vid den här tiden var konsumentkooperationen starkt förknippad med arbetarrörelsen. Kanske var kvinnorna bakom Svenska hem borgerligt sinnade och ville driva ett kooperativ som inte var socialistiskt anstrukt? Det skulle kunna förklara varför de valde likvidation när lönsamheten började tryta.

I Uppsala stads telefonkatalog från 1931 hittar vi Svenska hem på Gropgränd 4 som är en mondän adress i kvarteret Kamphav, vilket ger en antydning om att förklaringen ovan kan vara riktig. I Pelle Svanslös är detta "stans finaste kvarter" - åtminstone enligt Elake Måns som bodde på Gropgränd, om än i en dragig källarglugg!

Kooperativa Kvinnogillesförbundets kongress 1915, Folkets Hus i Stockholm. Foto: Enköpings Kooperativa Kvinnogille.